

Segetski kamenolomi

Dino Demicheli

Zagreb

ŠTO SU NAM IZMEĐU REDAKA REKLI PETILIJA SATURNINA I FIRM?

DVA NEOBJAVLJENA RIMSKA NATPISA IZ MUZEJA GRADA TROGIRA

UDK: 930.271(497.5 Trogir)

Rukopis primljen za tisak 16. 4. 2015.

Klesarstvo i graditeljstvo, Pučišća, 2015. br. 1-2

Izvorni znanstveni članak

Original scientific paper

Rad opisuje dva neobjavljena rimskodobna natpisa pronađena na području Trogira, a radi se o jednom nadgrobnom i jednom zavjetnom natpisu. Na prvi pogled, osim što upotpunjuju onomastičku sliku antičkog Tragurija, čini se da nema nekih drugih bitnih podataka na ovim natpisima. Ipak, po svome izgledu i načinu na koji su klesani, ovi spomenici donose zanimljive podatke iz nešto drugačije perspektive, one klesarskih radionica, pismenosti ondašnjeg stanovništva i njihovog materijalnog statusa. Jedan je spomenik nastao u nekoj od službenih klesarskih radionica, no ostao je na neki način nedovršen, dok je drugi najvjerojatnije djelo priučenog klesara i po svoj prilici dovršen, usprkos neuglednim slovima i gramatičkoj pogrešci na njemu. Ovi natpisi na neki način odražavaju prilike nižeg sloja pučanstva, koji nam je često skriven, pa su ovi spomenici doprinos njegovom proučavanju za razdoblje druge pol. 2. i prve pol. 3. st.

Ključne riječi: Trogir, Tragurij, antika, epigrafija, klesarstvo, oslobođenici, onomastika.

Epigrafska baština Trogira, premda ne obiluje natpisima, ipak pokazuje njihovu zastupljenost u svim periodima rimske antike u kojima je natpis bio medij u službi jednog

od glavnih pokazatelja odnosa prema mrtvima i prema bogovima. Takvu praksu možemo pratiti natpisima datiranim od 1. do 5. stoljeća, dok je iz razdoblja grčke uprave u ovom gradu za sada potvrđen samo jedan natpis. Smatramo da je velik broj natpisa iz antičkog perioda završio kao građevinski materijal, što je potvrđeno u dosadašnjim arheološkim istraživanjima, tako da je očito da je epigrafska građa Tragurija još uvijek donekle očuvana, no sada ima ulogu dijela građevnog tkiva od kojeg je nastao kasniji Trogir.

U stalnome postavu lapidarija Muzeja grada Trogira čuva se nekolicina neobjavljenih antičkih spomenika među kojima smo izdvojili dva naoko neupadljiva, no zanimljiva natpisa.¹ Radi se o jednoj steli i jednom žrtveniku koji se svojim oblikom i sadržajem teksta ne ističu, no oba spomenika pokazuju s klesarske strane nekoliko osobitosti radi kojih smo mogli pretpostaviti socijalni status osoba spomenutih na njima. Naime, natpisi su jasno čitljivi, od kojih jedan pokazuje pogrešku klesara, što je zanimljivo sa stajališta njegove profesije i pismenosti, dok drugi spomenik svojim izgledom sugerira nedovršenost. Oba su spomenika pronađena na trogirskom području, najvjerojatnije prije više od četrdeset godina, no nažalost nema podataka o okolnostima pronalaska.

S obzirom na dostupnost kamene građe u okolici Trogira danas i u antici i s obzirom na Plinijev izvještaj o Traguriju koji je "poznat po mramoru"² (premda se ne radi o mramoru nego o vapnencu), očekivao bi se i veći broj epigrafskih spomenika pronađenih na ovom području.³ Nesumnjivo da je velik broj nadgrobnih i zavjetnih spomenika završio kao građevinski materijal za izgradnju Trogira u svim razdobljima nakon antike. To se najbolje vidi prilikom arheoloških istraživanja kasnoantičkih slojeva Tragurija⁴, no epigrafski spomenici kao sekundarno upotrijebljeni materijal javljaju se i u srednjovjekovnim, pa čak i novovjekovnim slojevima.⁵ Antički su spoliji vidljivi i na ponekim kućama, palačama i crkvama u Trogiru među kojima nalazimo uzidane čitave i fragmentirane natpise. Iako su gotovo svi trogirski natpisi klesani latinskim jezikom i pripadaju rimskom periodu, najglasovitiji tragurijski antički natpis je onaj na grčkom jeziku iz helenističkog razdoblja koji je zasad jedina epigrafska potvrda iz tog razdoblja.⁶

¹ Ovom prilikom zahvaljujem kolegici Lujani Paraman, voditeljici arheološke zbirke Muzeja grada Trogira, na građi ustupljenoj za objavu.

² *Tragurium marmore notum*, Plin. NH III 141.

³ Prema dostupnim nam pokazateljima i pronađenim objavama u literaturi, s trogirskog je područja poznato osamdesetak spomenika, premda znamo za još dvadesetak neobjavljenih, uglavnom fragmenata. Od ovoga se broja moraju oduzeti natpisi iz perivoja Garagnin-Fanfogna (njih dvadesetak), koji su, kako je poznato, salonitanske provenijencije.

⁴ Npr. žrtvenik boginje Salacije bio je uzidan u jednu kasnoantičku građevinu na čijim je temeljima nastala gotička kuća u ulici Ivana Duknovića u Trogiru. O tome više u: D. Demicheli, "Žrtvenik božice Salacije iz Trogira", *Opusc. Archaeol.* 31, 69-80, Zagreb 2007 (2008). Osim ovog natpisa, prema podacima kolegice dr. sc. Vanje Kovačić, u kasnoantičkome zidu pri adaptaciji jedne kuće u Trogiru 1989. god. pronađeni su ulomci antičkog natpisa, dok je u istoj građevini, samo u njezinoj romaničkoj fazi, pronađen dio stele o kojoj je rad u pripremi.

⁵ Npr. natpisi pronađeni u samostanu sv. Nikole u Trogiru. Više o njima kod: V. Kovačić, "Porta Dominica i crkva svetog Dujma u Trogiru", *PPUD* 34, Split 1994, str. 51-69.

⁶ U djelu J. Brunšmida, *Natpisi i novci grčkih gradova u Dalmaciji*, Split 1998, ovaj je natpis pod brojem 27, str. 43-44. Natpis je ugrađen u dvorištu benediktinskog samostana sv. Nikole i dio je vrijedne umjetničke zbirke "Kairos".

STELA PETILIJA SATURA

Stela manjih dimenzija (vis. 57 cm, duž. 30 cm, šir. 9 cm) napravljena je od vapnenca, a nema podataka o mjestu pronalaska (inv. br. 673). Iako po površini ima sitnija oštećenja i nedostaje mu veći dio usadnika na dnu, može se reći da je spomenik vrlo dobro sačuvan. Odmah se uočava da stela nema karakterističnih ornamenata koji inače krase gornji dio spomenika, odnosno trokutaste prostore koji simboliziraju zabat i dva akroterija sa strane. Vide se tek jednostavni žlijebovi kojima su odijeljena polja u koja je tek trebalo uklesati ukras. Sva polja omeđena profilacijom više-manje su ispolirana, kako bi se stela mogla nastaviti ukrašavati, dok su vanjski dijelovi stele ostali tek ugrubo zaravnjeni. Pretpostavljamo da je već u samome kamenolomu stela izrađena do te mjere da je na njoj naznačeno mjesto za natpisno polje i prostor za ukrase, pa je kao poluproizvod bila distribuirana⁷ do neke gradske radionice kakve su morale postojati u Traguriju.⁸ Tek su se, najvjerojatnije, u takvim radionicama primale narudžbe za konačni izgled spomenika, radio izbor motiva ukrasa i naručivao tekst natpisa. S obzirom na sve navedeno, očito je da se radi o steli čiji je pripremni dio dovršen, no nikada nije bila ukrašena, a kao takva je ipak poslužila za postavljanje i označavanje grobnog mjesta, što nije čest slučaj među dosad pronađenim spomenicima.

Slova natpisa klesana su lijepom i pravilnom kapitalom (veličina 2.5 cm, zadnji redak 3 cm), a interpunkcijski znakovi u obliku trokuta (*triangula distinguentia*) naznačeni su samo u zadnjem retku između slova O i B, B i M, M i P. Natpis je uklesan u sedam redaka i glasi:

D M
P SATVRO
PETILIA
SATVRNI
5 NA LIBER
TA PATRO
NO BMP

Restitucija natpisa glasila bi:

D(is) M(anibus) / P(etilio) Saturo / Petilia / Saturni/5na liber/ta patro/no b(ene)
m(erenti) p(osuit)

Prijevod: Bogovima Manima. Petilija Saturnina postavila je (spomenik) zaslužnome patronu Petiliju Saturu.

Iz natpisa saznajemo da je oslobođenica Petilija Saturnina postavila nadgrobni spomenik svome patronu, odnosno bivšem gospodaru Petiliju Saturu. Patronov gentilicij Petilius rekonstruiran je iz oslobođeničinog Petilia, budući da su oslobođenici prilikom

⁷ Usp. npr. pronađeni teret potopljenog rimskog broda kod Sutivana koji je prevezio sarkofage koji su kao poluproizvod trebali biti distribuirani iz bračkih kamenoloma u salonitanske radionice. O tome više: I. Mihojlek, I. Mihajlović, "Antički brodolomi s teretom sarkofaga na području Dalmacije", *Portal – Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda* br. 2, Zagreb 2011, 218-220.

⁸ Iz Trogira potječe kasnoantički sarkofag s natpisom (CIL III 14929) na kojem se spominje zanimanje koje se vezuje uz obrt obrade kamena (*lapidarius*).

Nadgrobnni spomenik Petilija Satura (Muzej grada Trogira)

manumisije naslijeđivali predime i gentilicij od svojih nekadašnjih gospodara. Pošto se radi o ženskoj osobi, sve i da je njezin gospodar imao predime, ona ga ne bi naslijedila jer ga žene u pravilu nisu nosile. Iako je gospodarev gentilicij jasan iz oslobođeničinog moglo bi se pomisliti da kratica P stoji umjesto predimena Publius, što je uobičajena kratica za ovo ime, no ipak ćemo ostati pri mišljenju da mu je navedeno ime glasilo Petilije Satur, a ne Publije Petilije Satur. Osim toga, u razdoblju za koje držimo da je ova stela nastala, uobičajeno je da u rimskoj onomastičkoj shemi izostaje predime. O pokojniku ne saznajemo ništa osim imena i činjenice da je bio robovlasnik koji je oslobodio svoju nekadašnju ropkinju. Ona je, kako je spomenuto, od njega dobila gentilicij a time i građansko pravo. Mnogi su oslobođenici na razne načine ostajali i dalje vezani uz bivšeg gospodara i iz osjećaja zahvalnosti za dodijeljenu slobodu nastavljali sa životom u njegovoj službi pomažući mu pri mnogim privatnim aktivnostima. Nerijetko se događalo da bivši gospodar oženi svoju oslobođenicu, što se najbolje može vidjeti iz epigrafskih spomenika. Njezin je kognomen glasilo Saturnina i na prvi se pogled može učiniti da je izveden iz njegovog

Saturus, ali ovdje se ne priklanjamo tom mišljenju jer bi takav razvoj imena bio logičniji da je njegov kognomen glasio Saturninus. Gentilicij Petilius (zabilježen i kao Petillius) posvuda je rasprostranjen, a najviše je epigrafskih potvrda iz sjeverne i srednje Italije. U Dalmaciji je potvrđen desetak puta⁹, uglavnom među Italicima, dok je u Liburniji zabilježen među autohtonim stanovništvom.¹⁰ Većina je nositelja ovog gentilicija u Dalmaciji živjela na salonitanskom području. Kognomen Saturus¹¹ u muškome obliku nije potvrđen u Dalmaciji, no potvrđen je više od dvjesto puta po Carstvu, a posebice je čest u Sjevernoj Africi.¹² Ženski oblik tog kognomena, Satura, potvrđen je u Dalmaciji dvaput¹³, a on je izveden iz pridjeva *satur*, *satura*, *saturum*, u značenju pun, sit, bogat, obilat, plodonosan. Kognomina sličnog značenja nisu rijetkost, a najčešće označavaju roditeljsku želju za obiljem i zdravljem djeteta koje ga dobiva.¹⁴ Petilije Satur mogao je biti stanovnik Tragurija premda, sudeći prema imenu, ne bismo isključili ni mogućnost da je bio stranac s područja Italije ili nekih udaljenijih krajeva, kao npr. Sjeverne Afrike. Natpis bi se prema veličini stele, pretpostavljenom izostanku predimena, izostanku filijacije i formuli bene merenti, mogao datirati u kraj 2. ili u 1. pol. 3. stoljeća.

ŽRTVENIK NEPOZNATOM BOŽANSTVU

Žrtvenik od vapnenca (inv. br. 686) kojem nedostaje veći dio prednje i bočnih strana kruništa. Nema podataka o mjestu pronalaska, no zna se da je s trogirskog područja. Tijelo i baza žrtvenika (vis. 43, duž. 28 cm, šir. 24 cm) koji su u dobrom stanju, međusobno su odijeljeni dvostrukim kimatijem, a vidljivi su ostaci profilacije koja je dijelila tijelo od kruništa are. Iako je spomenik skladnih dimenzija i oblika, po čitavoj površini vidljivi su ostaci zupčastog dlijeta, što odaje rustičnost u izvedbi. Upravo takvu nedovoljno vještu izradu žrtvenika potvrđuje i natpis koji je uklesan, a od kojeg su nepotpuno sačuvana tri retka koja glase:

[-----]
+IRMV+
ARAM POS
IVT (!)

Restitucija sačuvanog dijela natpisa glasi:

[---] / [F]irmu[s] / aram pos/iut (sic)

Prijevod: [---] Firm je postavio žrtvenik

⁹ CIL III 2066; 8885; 14725 (Solin); Maršić 1998: 104-106 (Klis); CIL III 3102 (Brač); AE 1967, 335 (Zadar); ILJug 861 (Podgrade); CIL III 1432210 (Nin); CIL III 13302 (Srakane).

¹⁰ G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969, str. 108, s.v. Petillius, Petilius.

¹¹ Prema obliku u dativu Saturo, moglo bi se raditi i o kognomenu Satur, koji je izveden iz pridjeva 2. deklinacije *satur*, *satura*, *saturum*, a koji u dativu također glasi saturo. Ipak, kognomen Satur je mnogo rjeđe potvrđen nego kognomen Saturus.

¹² I. Kajanto, *The Latin cognomina*, Helsinki 1965, str. 233, s. v. Saturus; OPEL IV, s. v. Saturus.

¹³ CIL III 2337; ILJug 2234 (Solin); Kognomen Saturus je možda u vezi s imenom Satyrus, potvrđenim u Dalmaciji: CIL III 2144; 8941 (Solin); AE 1998, 1032 (Senj).

¹⁴ Npr. kao Valens, Maximus, Fructuosa i dr.

Žrtvenik nepoznatom božanstvu (Muzej grada Trogira)

Natpis je vrlo kratak, a iz njega saznajemo tek da je muška osoba imena Firm postavila žrtvenik nama nepoznatom božanstvu. Slova natpisa (veličina 3 cm u 1. i 2. retku, 2 cm u 3. retku) poprilično su nepravilna i neravnomjerno raspoređena na natpisnom polju. I sam izgled spomenika s ovako nevješto ordiniranim tekstom otkriva da je žrtvenik izradila osoba koja nije najbolje poznavala klesarsku vještinu. Tome se može pridodati i nedovoljna pismenost, s obzirom na gramatički nepravilan oblik posljednje riječi natpisa. Ona je uklesana u obliku *posiut* umjesto *posuit* i ovdje se ni na koji način ne može govoriti o vulgarnolatinskom, odnosno pučkome obliku ove riječi, nego isključivo o klesarovoj pogrešci.¹⁵ S obzirom na izgled žrtvenika, kvalitetu slova i jezične osobitosti ovog kratkog natpisa, nije isključena mogućnost ni da je sam Firm jednostavno htio svojim rukama napraviti aru i postaviti je kao zavjet. Klesarske pogreške, iako nisu rijetkost na epigrafskim spomenicima, uglavnom se javljaju kod natpisa nastalih izvan službenih radionica u kojima su radili pručeni ili polupismeni klesari i čije su usluge nesumnjivo morale biti jeftinije od onih u službenim (bilo državnim bilo privatnim) klesarskim radionicama kakve su postojale na ovim područjima. Moguće je da je klesar radi slabije pismenosti netočno prepisao natpis s nekakvog predloška pa se nameće pitanje je li uspio prodati spomenik s

¹⁵ Na isti način uklesanu riječ *posiut* umjesto *posuit* nalazimo na jednom nedavno pronađenom nadgrobnom natpisu iz Dujmovače (između Solina i Splita). Nedvojbeno je da se i kod ovog spomenika radi o klesarskoj pogrešci.

pogrešno uklesanom riječju. Ako jest, moglo bi se pomišljati i na nepismenost naručitelja žrtvenika koji možda grešku nije ni primijetio. Žrtvenik koji je postavio Firm mogao je biti izložen u njegovom domu ili u nekom manje javnom prostoru i nije imao potrebu navesti čitavo svoje ime, jer je npr. zajednica ili obitelj znala o kome se radi.

Ime boga, ukoliko je i bilo uklesano, tada je stajalo na kruništu žrtvenika, što nije baš uobičajeno, međutim ima dovoljno takvih potvrda da bi se to moglo pretpostaviti. No ako ime božanstva nije bilo uklesano, tada bi se moglo pomišljati na nekakav prostor ili okruženje za koje je bilo jasno kome je posvećeno (npr. ispred hrama određenog božanstva) i koje ne zahtijeva nužno navođenje imena božanstva, nego samo dedikanta. Epigrafske potvrde žrtvenika s područja Trogira su relativno malobrojne. Naime, među dosad objavljenih osamdesetak epigrafskih spomenika pronađenih na trogirskom području¹⁶, manje je od deset zavjetnih natpisa. Zanimljiva je činjenica da nema posveta Jupiteru¹⁷ ili još nekom od državnih bogova, nego su zabilježena "pučka" božanstva kao Herkul¹⁸, Silvan¹⁹ ili Nimfe²⁰, dok je zavjetni natpis posvećen Velikoj Majci²¹ dio kolekcije uzidane u zid perivoja Garagnin-Fanfogna, za koju se smatra da je salonitanske provenijencije. Izuzetak je žrtvenik posvećen božici Salaciji, čija je ovo treća epigrafska potvrda u čitavome Carstvu, a jedina na kojem je isključivo ona navedena.²² Prisutnost Herkulovih žrtvenika i zavjetnih slika može se objasniti blizinom kamenoloma jer je među kamenoklesarima i radnicima koji su ondje brali kamen Herkul bio omiljen mitološki junak, utjelovljenje muške fizičke snage, a usto je i rođen kao polubog (sin Zeusa i smrtnice Alkmene). Još izraženije štovanje Herkula u rimsko doba potvrđeno je na otoku Braču u mjestu Škrip i okolnim kamenolomima Rasohe i Stražišće gdje nalazimo reljefe Herkula, ali i privatne žrtvenike njemu posvećene.²³

Kako ne možemo znati je li bila uklesana još neka riječ prije danas vidljivog natpisa, ne možemo sa sigurnošću reći je li ova osoba imala samo jedno ime ili je prije kognomena Firmus prethodio neki gentilicij. Ipak, ako je na kruništu are nešto i pisalo, smatramo da je vjerojatnije da se radilo o imenu božanstva. Kognomen Firmus latinskog je podrijetla i dolazi od pridjeva *firmus*, *firma*, *firmum*, u značenju čvrst, jak. U antičkoj je Dalmaciji ime Firmus dosta često, a potvrđeno je i kod starosjedilačkog stanovništva²⁴, kod kojeg je vrlo vjerojatno ušlo kao latinska prevedenica autohtonog imena.²⁵ Ukoliko prihvatimo

¹⁶ U skupini još uvijek neobjavljenih trogirskih natpisa, prema našim saznanjima, nema žrtvenika, što povećava omjer natpisa u korist nadgrobnih.

¹⁷ Jupiterov je kult najbolje posvjedočen u Carstvu, a budući da se radi o najvažnijem bogu i zaštitniku rimske države, donekle čudi izostanak epigrafskih potvrda štovanja ovog boga na trogirskom području.

¹⁸ J. Jeličić, "Heraklov žrtvenik i ostali nalazi u Segetu Donjem kod Trogira", *VAHD* 75, Split 1981, 97-104; A. Miletić, "Reljef Herkula Viktora iz antičkog Trogira", *Mogućnosti* 10/12, Split 2005, 133-139; D. Maršić, "Novi Heraklov žrtvenik iz Trogira", *Archaeologia Adriatica* 1, Zadar 2007, 111-128.

¹⁹ CIL III 14926.

²⁰ CIL III 2675.

²¹ CIL III 2676.

²² D. Demicheli, nav. dj, 69-80.

²³ O tome više u: N. Cambi, "Herkul na Braču", *Klesarstvo i graditeljstvo*, vol. 24, br. 1-2, 2013, str. 4-19.

²⁴ G. Alföldy, 204, s.v. Firmus.

²⁵ D. Rendić-Miočević, "Imena Firmus, Valens, Maximus u procesu romanizacije ilirskog onomastika", u: *Ilri i antički svijet*, Split 1989, 777-784.

da je ova osoba imala samo jedno ime, mogli bismo pretpostaviti njezino peregrinsko ili, manje vjerojatno, ropsko podrijetlo. Upravo na području Tragurija, točnije u kamenolomu Kučićeva kava, prema natpisu saznajemo da je jedan rob postavio iznimno kvalitetno napravljen žrtvenik Herkulu.²⁶ Neovisno o tome kakvog je pravnog statusa bio naš Firm, žrtvenike je, pa tako i ovaj, općenito teže datirati nego neke druge vrste spomenika. Stoga, budući da nema nekih databilnih elemenata, smatramo da je mogao nastati okvirno u drugoj polovici 2. ili u 3. stoljeću.

Ovaj nam je žrtvenik upravo radi svojih nedostataka otkrio više nego da je bio kvalitetnije izrađen i s pravilno uklesanim natpisom. Naime, koliko god ga razmatrali kao ispodprosječan rad, baš radi navedenih nedostataka on je vrlo interesantan i postavlja nam brojna pitanja koja se tiču lokalnih klesarskih radionica, stupnja pismenosti ljudi koji su u njima radili, kao i stupnja pismenosti naručitelja spomenika. Nadalje, bilo bi zanimljivo znati jesu li natpisi s greškom nalazili svoje kupce, bi li oni te greške primijetili i bi li takvi proizvodi možda bili jeftiniji? Iako nije moguće u ovom trenutku dati ni dobiti odgovore na sva pitanja, ovakva nam epigrafska otkrića sama od sebe nameću njihovo postavljanje, a na taj način i promišljanje o novim aspektima antičke svakodnevice među manje imućnom populacijom. Naime, taj siromašniji sloj pučanstva radi neimaštine, koju je vjerojatno slijedila i slabija pismenost, uglavnom nije ni postavljao natpise ili kakva druga svjedočanstva o sebi, zbog čega nam u mnogome ostaje skriven u zaboravu prošlosti.

Donekle slična pitanja možemo postaviti i pri analizi spomenika Petilija Satura, kod kojeg se evidentno radi o nedovršenoj steli, a koja je svejedno označavala posljednje Petilijevo počivalište. Ipak, za razliku od osobe koja je postavila žrtvenik, osobe spomenute na nadgrobnom natpisu bile su sigurno rimski građani i na prvi se pogled čini da se radi o ljudima koji su vrlo vjerojatno imali više novca od Firma. Međutim, upravo nam činjenica da je natpis uklesan u stelu koja nije bila do kraja pripremljena i dovršena, zatim to što nije uklesan niti broj godina pokojnika, a gentilicij mu je neobično pokraćen, govori da je oslobođenica Petilija Saturnina vjerojatno i mogla priuštiti samo takvu izradu. Koliko god to pretpostavljalo njezin slabiji materijalni status ili kakve druge razloge zbog kojih je baš takvim spomenikom komemoriran Petilije Satur, ova je oslobođenica postigla ono najbitnije, a to je da danas, skoro dva tisućljeća nakon što je spomenik postavljen, i dalje postoji uspomena na njih. Isto se može reći i za našeg Firma, čiji je ne baš rječiti žrtvenik uspio doći do nas, otkrivši nam pritom njegovo ime i dajući nam osnovu kako bismo mogli nešto više nazrijeti o njegovom društvenom statusu.

Oba su nam spomenika, usprkos evidentnim nedostacima, dala nekoliko podataka koje nam ne bi dali da su bili dovršeni ili malo bolje izrađeni. U tome i jest čar otkrivanja i interpretacije antičkih spomenika od kojih gotovo svaki može ispričati jedinstvenu priču. Sama činjenica da je od preko 400 tisuća latinskih natpisa, koliko ih je poznato do danas u Rimskome Carstvu²⁷, velika većina nadgrobni, jasno govori o tome što je ondašnjim stanovnicima bilo bitno kad su promišljali o investiranju u spomenik s natpisom. Na kraju možemo reći da iako praksa sastavljanja nadgrobni natpisa u čitavom Carstvu pokazuje

²⁶ D. Maršić, n.dj. 111-128.

²⁷ F. Beltrán-Lloris, "The epigraphic habit in the Roman world", u: *The Oxford handbook of Roman epigraphy* (C. Bruun, J. Edmondson ur.), Oxford 2014, str. 136.

zajedničke karakteristike, pri njihovoj se interpretaciji uvijek mora voditi računa o povijesnim i ekonomskim okolnostima prostora u kojem su nastali, o pismenosti pučanstva, o dostupnosti kamena i mnogim drugim faktorima koji natpise unutar malog područja čine jedinstvenima.

Epigrafski spomenici Tragurija upravo radi blizine Salone nikada nisu uspjeli biti valorizirani kao posebna skupina natpisa. S obzirom da se radi o gradu koji je bio osnovan još u helenističko vrijeme, dosadašnja istraživanja Tragurija još nam nisu pružila očekivani epigrafski profil. Ondje je u zadnjih nekoliko stoljeća pronađeno i sačuvano tek niti sto natpisa, što je svakako posljedica nedovoljne mogućnosti pristupa antičkim slojevima u gradu koji neprestano živi, a pri čemu se ovdje još mora dodati problem stalnog prodiranja bočate vode prilikom istraživanja posebice helenističkih i rimskih slojeva. Lokalitete u naseljenom gradu daleko je teže istraživati od danas nenaseljenog predjela, kao što je npr. veće područje Salone. Trogir je, usprkos povijesnim nedaćama koje su se nakon antičkog razdoblja događale u Dalmaciji, nastavio sa životom preslojavajući i brišući tragove starijih građevina i nekadašnjeg načina življenja, dok su mnogi natpisi bili iskorišteni kao građevinski materijal za kasnije faze njegovog urbanog razvitka i koji se još uvijek skriveni nalaze u samim njegovim temeljima. Možda nam nalazi iz povremenih zaštitnih iskopavanja za sad i jesu jedini način proširenja spoznaja o urbanom prostoru Tragurija i profilu njegovog nekadašnjeg stanovništva, no uvjereni smo da budućnost nosi nove zanimljivosti. Do tada uvijek možemo uživati u srednjovjekovnom i renesansnom Trogiru koji svojom ljepotom ne skriva kako izvire iz antičkoga Tragurija.